وائـــي
سنڌ جي قديم سُرائتي صنف

" جيڪي اسين هاڻي به چئون ٿا، سو اڃا تائين به آزمائشي عارضي ۽ نامناسب آهي. تحقيقات جو دائرو جيئن جيئن وسيع ٿيندو ويندو، اسان جي قائم ڪيل راين، فيصلن ۽ نتيجن ۾ توسيع ۽ ترميم جي گنجائش پيئي محسوس ٿيندي رهندي." (مڪنل)

سنڌي ادب جي ڪن خاص ۽ مشهور صنفن تي ته ڪيترائي جدا جدا اعليٰ قسم جا ڪتاب لکي انهن جي ادبي اهميت، فني ماهيت ۽ تاريخي ارتقا کي ته مڪمل طرح سان اجاگر ڪيو ويو آهي. تن ۾ بيت ۽ ڪافي، مولود ۽ مدح توڙي مناجات ۽ منقبت وغيره اچي وڃن ٿا. ويندي ڳيچ ۽ ڳائڻون، قصا ۽ ڪهاڻيون، توڙي ڏور ۽ ڳجهارت وغيره جهڙين عوامي لوڪ صنفن تي به مڪمل ڪتاب موجود آهن. مگر سنڌ جي هن قديم سُرائتي صنف، 'وائي' تي ڪو ڪتاب ته ڇا، پر اهڙو ڪو الڳ مضمون به موجود نه آهي، جنهن مان ڪو مبتدي رڳو ابتدائي بنيادي قسم جي ڪا به رهبري حاصل ڪري سگهي.

انهيءَ طرف اگر ڪن اديبن ڪٿي ٿورو گهڻو توجهه ڪيو به آهي، ته انهن وري وائي ۽ ڪافيءَ جو گڏي بيان ڪيو آهي. تنهن ۾ ڪن ڪافي ۽ وائي جو ويهي پاڻ ۾ موازنو ۽ مقابلو ڪيو آهي، ته ڪن مشابهت ۽ مطابقت ڏيکاري آهي، ۽ ڪن ته وري هنن ٻنهين صنفن جو

هڪبئي تي اثر ڏيڪاري، مورڳوئي پنهنجي ڪ پاڻ ۾ منجهائي ڇڏيو آهي. مگر جيئن چوندا آهن تہ "هرڻ پنهنجي ذات ۾ ڦاڙهو پنهنجي ذات". بلڪل اهڙي طرح ٿي "ڪافي ٻي شئي ۽ وائي ٻي شئي آهي"، وائي کي ڪافي سمجهي وينا آهن. ڇو تہ سنڌ ۾ شعر يا موسيقيءَ جو ايترو اضافي مواد موجود نہ هو، تنهن ڪري اهو امتياز نہ رهيو تہ وائي ڪهڙي شي آهي ۽ ڪافي ڪهڙي چيز آهي.*

ڪافيءَ تي مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ جن جو خلاصو ڪتاب موجود آهي، (جنهن ۾ ڪافيءَ کان علاوه ڪجهہ قدر وائيءَ جو بہ ضمنيءَ طرح سان ذڪر اچي ٿو). ڪافيءَ جو دور جيئن تہ گهڻو دير سان شروع ٿئي ٿو، تنهن ڪري ڪافيءَ کان قطع نظر، هتي فقط وائيءَ جو ئي ابتدائي احوال ۽ ان جي اوائلي تاريخ مختصر طور تي الڳ ڏجي ٿي.

ڪتاب 'ڪافيءَ' کان سگهوئي پوءِ، اعلیٰ سنڌي شاعريءَ جي نامور علمبردار، ميان شاه عنايت رضوي (١٦١٩-١٧١٤ع) جو مڪمل رسالو بہ شايع ٿيو، تنهن ۾ سندس مڙيئي ننڍيون وڏيون وايون بہ جمع ٿيل آهن، جيڪي جملي چاليهارو کن ٿي وڃن ٿيون. انهيءَ تي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب هڪڙو جامع ۽ مڪمل مقدمو لکي، وائيءَ جي ابتدا، تاريخي ارتقا، فني هيئت ۽ موضوع توڙي مضمون متعلق وائيءَ جو خاص علمي تجزيو پيش ڪيو آهي. اسان جي هن مختصر مقالي جو مدار پڻ گهڻي ڀاڱي سندس ئي مقدمي تي مبني آهي. هاڻي تائين معلوم ڪيل تاريخ مطابق، ميون شاه عنات رضوي** جيئن تہ سنڌي وائي جو پهريون ئي شاعر تسليم ٿي چڪو آهي، تنهن صورت ۾ واجب آهي تہ وائي بابت ڪا بہ ڳالهہ ڪرڻ کان اڳ ۾، سنڌ جي هن عظيم شاعر جي سوانح ۽ سندس شخصيت جي باري ۾ ڪي اهم ۽ بنيادي حقيقتون

* نئين زندگي (اپريل ١٩٥٤ع) ڪتاب ڪافي، ص ص ٤٧-٤٨.

** ڪي سگهڙ اڻڄاڻائي جي ڪري نصرپور جي هن بزرگ شاعر (سيد عنات رضويءَ) جو ڪلام وري جهوڪ شريف جي لانگاهہ بزرگ (صوفي عنايت الله شهيد) ڏانهن منسوب سمجهندا آهن. حالانڪ صوفي شهيد سنڌيءَ ۾ ڪا بہ شاعري ڪانہ ڪئي آهي.

واضح ڪجن، جيڪي سندس ڪلام کي پرکڻ لاءِ پڻ اشد ضروري آهن.

نصرپور جا هي نيڪ سادات، اصل ۾ ملتان وارن سهروردي بزرگن، حضرت غوث بهاءُ الدين زڪريا ۽ سندس خاندان جا موروثي مريد هوندا هئا. ميان عنات جي بيتن ۽ واين ۾ انهيءَ حقيقت جا تفصيلي ثبوت موجود آهن. خاص طرح سان ڏناسريءَ جو تہ ساروئي سَرود انهن بزرگن جي شان ۾ ڳايل آهي، جنهن ۾ پنهنجي عقيدت وچان فرمايو اٿن تہ:

"غوثان ختم بهاءُالدين، نبيان ختم رسول" (ص ٩٠)

يا "جيئن تارن ۾ چنڊ، تيئن شيخان سونهن بهاءُ الدين" (ص ٩٢)

اهڙي طرح عنات شاهہ جي فرزند ۽ سندس سجاده نشين سيد محمد شريف رضويءَ جي رسالي ۾ بہ ملتان جي صاحبن جي ثناءِ ڳايل آهي، انهيءَ قديمي ۽ مائٽائي نسبت جي ڪري تہ "اڳين جو بہ عنات چئي، آهہ ايڏاهين پنڌ:" خود شاه عنات پاڻ بہ ملتان جا پرانهان پنڌ اختيار ڪيا ۽ بزرگن جون زيارتون ڪيون.

مـــــــڪي ۽ ملتـــــــان، پنهنجي پاڙو پاڻ ۾،
هت مـــحـــمـــد عـــربي، هت داڙي ســو ديوان،
دوزخ تن حـــرام، جن بهـــاؤالدين پـيـــشـيـــو. (ص ٩١)

سهروردي طريقي ۽ سماع يعني ڳائڻ جي نہ رڳو اجازت آهي، پر اها سالن لاءِ روحاني خوراڪ پڻ آهي. انهيءَ سماع و سرود جو شاه عنات جي ڪلام توڙي سندس طبع تي دائمي اثر رهيو.

سندس خاندان ۾ هيءَ روايت مستند ۽ مشهور آهي تہ: شاه عنات اجان ڏهن ٻارهن سالن جي عمر جو مس هو تہ سندس والد بزرگوار، شاه نصيرالدين وفات ڪئي. تنهن ڪري هن جي سنڀال، سندس وڏي ڀاءُ، ميان احمد شاه جي ذمي ئي، پر ميون عنات ننڍي هوندي ئي رسمي پابندين کان آزاد ۽ قدري خود خيال هوندو هو. ڪيس راڳ رهاڻ جو فطري ذوق هوندو هو ۽ هو آزاديءَ سان عام ڪچهرين ۾ اٿڻ ويهڻ لڳو. احمد شاه کي ها ڳالهہ نہ وڻي ۽ شروع ۾ ڪيس ...

ڪيائين، پر آخر بيوس ٿي پنهنجو پاڻ پليائين". مقدمو (ص ٣٢).

"نصرپور ۾ مقامي طور ڪي ڳائيندڙ لنگها (مگڻهار) موجود هئا. جن وٽ شاه عنات گهڻو اچڻ وڃڻ لڳو. خادمن وجي احمد شاه کي ٻڌايو ته: شاه عنات مگڻهارن ۽ لنگن جي صحبت ۾ عام جام اٿي ويهي ٿو ۽ ماڻهو پيا توڪون ڪن. احمد شاه چيو ته: "مون وٽ وٺي اچوس". جڏهن شاه عنات کي وٺي آيا. ته احمد شاه کيس کيڪاريندي طعني طور چيو ته "اچو ميان عنات لنگها!" تنهن تي ميان عنات ٺهه ٺهه وراڻيو ته" اسين آهيون لنگها ۽ اوهين آهيو ڪنگها". احمد شاهه ٻوءِ لنگهن کي به تنبيهه ڪئي ته شاه عنات کي پاڻ وٽ نه اچڻ ڏيو... ان بعد نصرپور جي ساداتن ۾ ڪا شادي ٿي، جتي لنگهن ۽ مگڻهارن پئي ڳايو وڄايو اتي شاه عنات پڻ سيد سان گڏ ويهڻ جي بدران وڃي لنگهن سان گڏ ويٺو ۽ انهن وري کيس منع ڪرڻ بدران پاڻ جاءِ ڏيئي سولو ڪري ويهاريس. انهيءَ تي ميون احمد شاه مگڻهارن تي به سخت ڪاوڙيو ۽ شاه عنات کي ته پريءَ مجلس ۾ ئي توڪيندي تنبيهه ڪيائين. انهيءَ واقعي وقت شاه عنات جي عمر اندازاً سورهن سترهن سال ڪن هئي، جڏهن هو جوانيءَ واري دور ۾ قدم وڌائي رهيو هو." (مقدمو ص ٣٢-٣٣)

انهن اقتباسات مان ڪو شاه عنات جي بزرگيءَ تي حرف ڪو نه ٿو اچي. بلڪ انهيءَ مان اصلي حقيقتون جيڪي نروار ٿين ٿيون، سي هي آهن، ته: ميون صاحب جائي جم کان ئي هڪڙو هوڻهار، باذوق ۽ رنگين طبع جو مالڪ هو. سرود و سماع سندس سرشت ۾ سمايل هو ۽ پڻ هڪ اعليٰ درجي جو ڳائيندڙ ٿي ساماڻو. موسيقي ۽ سنگيت جي رنگ ۾ رچي ڪلام چوڻ چالو ڪيائين ۽ سندس فطري 'ڳاءُ'. لفظن جو روپ ڌاري وائيءَ جي صورت ۾ نومدار ٿيو[1].

1. "One Arab writer describes poetry as 'Music' expressed through harmony of words- (as what we call music is expressed by harmony of sound) -thereby emphasising that the musical quality inherent in the lines is 'sine qua non' of poetry". Allama I. I. Kazi: Sahah Abdul Latif's position among the world poets. p. 2.

هن حقيقت جي ثابتيءَ لاءِ ڪم از ڪم سندس پنج وايون به پڌري پٽ شاهد آهن[1].

جيڪي بنياد ڪان ئي ڳائڻ جي لئه تي رچيل آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب پڻ انهن جي انشاد و سرود ڪي سندن مقصد ۽ معنيٰ تي ترجيح ڏني آهي ۽ انهن کي خاص طرح سان 'غنائي' وايون تسليم ڪيو آهي، انهن جو تفصيلي تجزيو ته پنهنجيءَ جاءِ تي ٿيندو.

ميان سائين متعلق اچ ڪان اندازاً چاليهه پنجاهه سال اڳي، سنڌ جي ڪن جهونن ڳائڻن ڪان ٻڌڻ ۾ آيو ته: طنبورو وڄائڻ سنڌ ۾ اول عنات شاه چالو ڪيو. اهڙي ساڳي روايت امير خسرو متعلق پڻ آهي ته: طنبورو هن ايجاد ڪيو هو، امير خسرو ته ميان صاحب ڪان اڳي ٿيو آهي، تي سگهي ٿو ته اهو ساز مغل دور حڪومت ۾ هتي آيو هجي ۽ عنات شاه ئي اول تجربي طور ان کي عمل ۾ آندو هجي! هيءَ روايت اگرچه عوامي ۽ غير مستند آهي؛ مگر هن مان به ايترو ته ظاهر آهي ته: ميون شاه عنات بنيادي طرح سان هڪڙو عظيم فنڪار ۽ ماهر موسيقار هو. موسيقيءَ جي اها ذات ئي سندس شاعريءَ لاءِ محرڪ بڻي. ۽ سندس ڳايل وايون چڻ ته انهيءَ موسيقيءَ جو مظهر يا عملي صورت آهن. بلڪ سندس سڄوئي شعر گويا موسيقيءَ جي هن متحرڪ روح جو ئي ٻاهريون پوش آهي.

وائيءَ تي اهو نالو ڪيئن ۽ ڇو پيو. تنهن لاءِ قياسي قسم جون ته ڪئين تاويلون ٿي سگهن ٿيون. مگر سنئين سڌي ڳالهه هيءَ آهي ته وائي ڏکڻ سنڌ يعني لاڙ جو هڪ مقامي ۽ نج سنڌي لفظ آهي ۽ لغت جي اعتبار ڪان معنيٰ اٿس: آواز ۽ سر، پڙڪو، بيان، گفتگو، زبان ۽ ڳالهه ٻولهه وغيره جنهن کي عام اصطلاح ۾ ٻوليءَ به چئجي ته ڳالهه ٻولهه ۽ گفتگو به سڏجي. حڪيم عبدالغفار شاه صاحب هن لفظ جو مادو 'واءِ' ٻڌايو آهي، جيئن "واو" جو حرف آهي. ليڪن سنڌي شعر جي هيءَ قديم سريلي صنف جيئن ته ڳائڻ مان ئي سر جي آهي، تنهنڪري مولانا گرامي صاحب (مرحوم) جو خيال آهي ته: وائيءَ جو تعلق 'واءِ واءِ'

(۱) ڏسو رسالي جو متن ص ص: ۳۰-۱۰۴-۱۱۸-۱۲۷ ۽ ۲۰۹.

يعني 'آھہ و پڪار' سان آھي. ھن لاءِ سندس حجت آھي تہ "درگاھن تي ٿيندڙ ھن قسم جي سماع ۾ بہ رڳو 'واءِ واءِ' ٻيئي ٻڌڻ ۾ ايندي آھي. جنھن ۾ حرف ۽ لفظ جڻ تہ آھن ئي ڪونہ[1]." گرامي صاحب جو ھيءُ انوکو نظريو پڻ وائيءَ جي غنايت ڏانھن ئي غمازي ڪري ٿو. جيئن تہ وائيءَ جي مواد ۽ مضمون تي منڍ کان ئي موسيقي ۽ غنا ايترو تہ ڇانيل رھي آھي، جو ان جا اکر ۽ لفظ، سڀيئي سندس سرن ۾ لڪ ٿي ٻڌي وڃن ٿا ۽ سواءِ "وو وو" يعني "واءِ واءِ" جي ٻيو ڄڻ تہ آھي ئي ڪجھہ ڪونہ! ھن خيال کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ھن فيصلي مان بہ حمايت حاصل ٿئي ٿي تہ "وائي اصل ۾ ڳائڻ خاطر ئي وجود ۾ آئي آھي[2]." تنھن ڪري ھن ۾ اکرن ۽ لفظن جي حيثيت ڄڻ ثانوي رھجيو وڃي ٿي.

وائيءَ جو آغاز ۽ ابتدائي تاريخ متعلق بہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو چوڻ آھي تہ: "ڳائڻ جي ھيءَ پراڻي صنف ڪنھن آڳاٽي زماني کان ھتي ھلندڙ آھي." انھيءَ سلسلي ۾ وائي جو تمام ھڪڙو ڪھنو اھڃاڻ ملي ٿو. سندس ترتيب ڏنل ڪتاب 'ڳيچ' جي مقدمي تي بلوچ صاحب لکن ٿا تہ: "ڳيچ جي ھن ساديءَ سٽاءَ وارو بنيادي خاڪو سنڌي وائي جي اسرڻ لاءِ ھڪ اھم سرچشمو بنيو آھي (ص ١۴)" ھن مان ظاھر آھي تہ سنڌ جي ھيءَ قديم صنف وائي مقامي ڳائڻ جي ئي فطري ارتقا جو ثمر آھي ۽ ڪنھن ٻاھرينءَ دنيا مان اسان تي اچانڪ مڙھيل نہ آھي: مطلب تہ ميئين شاہ عنات کان اڳ ۾ ئي وائي ڪنھن عوامي لوڪ ڳيت جي شڪل ۾ ھتي ھلندڙ ھئي ۽ انھيءَ آزاد اڏامندڙ پکيءَ کي ڪنھن بہ اڃا پالي پنھنجو نہ ڪيو ھو.

شيخ لطف الله قادري (١٦١١-١٦٧٩ع) جنھن شاہ عنات کان فقط پنجٽيھہ سال اڳي پنھنجي ڪلام کي مضمون ۽ موضوع موجب ورڇي، علحده علحده باب (قسم) قائم ڪيا آھن ۽ رسالي جي اوائلي سٽاءَ ۽ ترتيب جو ابتدائي خاڪو قائم ڪيو آھي: تنھن جي ڪنھن بہ

(١) سنڌي شعبي. سنڌ يونيورسٽيءَ جي مُلڪزن 'پورب'. ص ١٠٣.
(٢) مقدمو. ص ٨٧.

'قسمر' واري فصل يا باب جي پنيان ڪا بہ وائي آيل نہ آهي. رسالي جي انهيءَ ابتدائي ترتيب جي بناءَ تي ئي شاهہ عنات وري هر داستان جي پنيان وايون وجهي 'رسالي' جي هاڻوڪي شڪل کي آخري طرح سان مڪمل بنايو.* مطلب تہ ميون عنات رضوي پهريون ئي استاد شاعر آهي، جنهن انهيءَ اڏامندڙ عوامي گيت کي هيرائي، پالي پنهنجو ڪيو ۽ انهيءَ کي پنهنجي لاثاني شعر ۾ جڳهہ ڏني. شاه عنات کان اڳي جيئن تہ ڪنهن بہ شاعر جي نالي جي ڪا بہ وائي اجا دستياب نہ ٿي آهي، تنهن ڪري سنڌ ۾ وائي جو وجود اڄ کان فقط ٻہ صديون اڳي شمار ٿئي ٿو. جڏهن تہ سنڌ اجا مغل شهنشاهت ۾ شامل هئي.

وائي جي ابتدا ۽ بنياد بابت اسان اڳ ۾ چئي آيا آهيون تہ انهيءَ جي شروعات 'ڳائڻ' يعني ڳاچ سان ٿي آهي. اها شروعات ڪٿي ڪنهن بہ ڪٿي، ۽ ڪهڙي بہ زماني ۾ ٿي، پر جنهن بہ ڳيتار اول انهيءَ کي ڳاتو ۽ جهونگهاريو هوندو، تنهن اول انهيءَ جو ٿلهہ ئي آلاپي قائم ڪيو هوندو. پوءِ موقعي جي مناسبت سان انهيءَ تي مصراعون مڙهيون رهيون آهن. پر پوءِ نيٺ، (جيئن پٺي بہ هر ڪنهن هنر ۽ فن جي ارتقائي مرحلن مان معلوم ٿئي ٿو تہ) وچ ۾ ڪو اهڙو بہ ڪامل استاد پيدا ٿي پوندو آهي. جيڪو انهيءَ ۾ اچانڪ انقلاب آڻي ڇڏيندو آهي. اهڙو نشانبر استاد بعضي تہ انهيءَ فن جو موجد پڻ سمجهيو ويندو آهي. جيئن هن وقت اسانجو عنات شاه جي باري ۾ خيال آهي. ميون عنات وائي جو موجد نہ ئي سهي، مگر انهيءَ ابتدائي سادي صنف کي سڌاري سنواري مڪمل بنائڻ ۽ ان کي اوج تي پهچائڻ تہ يقيناً ميان عنات جو ئي معجزو آهي.

وائي جو بنياد ڪو ڇند يا عروض جي لفظي وهٽ تي رکيل نہ

---

* اسان وٽ اجا- مجموعہ ڪلامر، بياض، ڪليات، ابيات، ديوان ۽ رسالي وغيره کي جدا جدا حيثيت ڏيڻ جي تميز ڪا نہ آئي آهي. اسين تہ هر شاعر جي ڪلامر کي بنا تميز جي مڪمل رسالو چوندا وتون. پوءِ اهو ڪلام احسان فقير لانگاه جو هجي، شاه ڪريم جو يا محمد زمان لواري جو، ميان عيسيٰ هالائي جو يا ثابت علي شاه جو هجي. مطلب تہ اسان لاءِ 'جت مڙيئي پنهون جا پانڌ آهن' ۽ ردو.

آهي. پر انهيءَ جو انشاد ۽ ترنم تہ طنبوري جي تنوار تي ٿي رچيل آهي. شاه عنات جو طنبوري سان تعلق تہ سنڌ جا وڏا موسيقار بہ مڃي ويا آهن. تنهن ڪري وڏي وثوق سان چئي سگهجي ٿو تہ وائيءَ جي لفظن ۽ ٻولن کي طنبوري جي تارن سان هم آهنگ بنائڻ جو باني مباني بہ ميون شاه عنات ئي هو. انهيءَ جو خاص ۽ بنيادي سبب هيءُ هو تہ پاڻ نندي هوندي کان رس رهاڻ جي مجلسن ۾ لاڳيتو اٿندو وهندو رهيو ۽ ڪيس موسيقيءَ تي مڪمل عبور ۽ پوري پروڙ حاصل هئي. سندس سرودن مان سا رنگ، سورٺ، ڪامود، ڪلياڻ، ڌناسري، توڙي، آسا ۽ وهاڳ وغيره؛ جيڪي مغليہ موسيقي جو يادگار آهن؛ سي تہ سڄي سنڌ جي شائقين ۽ باذوق طبقي وارن وٽ اڄ بہ مشهور ۽ مقبول عام آهن.

وائي اگرچ ڳيچ مان اسري آهي. پر ڳيچ واري مختصر ڍانچي مان ڪهڙيءَ طرح اسري اچي وائيءَ جي درجي تي پهتي آهي، سا في الحال تہ اهڙي معما پيئي لڳي، جو سطحي طرح تہ سمجهہ ۾ اچڻ واري نہ آهي. حسن اتفاق سان اهڙو اهڃاڻ خود شاه عنات جي ڳايل ابتدائي واين ۾ پڻ موجود آهي. انهن ۾ غنائي قسم جي هڪ اهڙي بہ وائي ملي ٿي، جيڪا ڳيچ واريءَ لئہ ۾ رچيل آهي ۽ جنهن کي جيڪر مدحيہ ڳيچ سڏي سگهجي. ڌناسريءَ جي ڌن ۾ ڳايل اها وائي، مٿين دعوا جي ثبوت لاءِ هڪ بنيادي سند آهي. ملاحظہ فرمايو (فصل ١- وائي ٢، ص ٨٨)

وراڻي: ميندي لعل، لائيندﻳون سهيليون؛ هٿ ڳل هار گلاب تنين کي

ڪلي: سيد شهباز، ڪامل قلندر، در دولهہ سي ايندﻳون سهيليون.

هيءَ اوائلي وائي آهي ايتري! يعني تہ وراڻيءَ کان پوءِ فقط هڪ ئي مصرع تي مشتمل آهي. اهڙيون ڪيتريون ٻيون بہ چوٽڙيون وايون ميين صاحب جي رسالي ۾ موجود آهن، جن جا مثال موقعي سر ايندا. اهڙن اهڃاڻن مان ڊاڪٽر بلوچ صاحب هيءُ نتيجو اخذ ڪيو آهي تہ: وائيءَ جي ابتدا ٿلهہ بعد هڪڙي يا ٻن مصراعن سان ٿي آهي ۽ اُصلي سٽاءُ اهائي آهي. (ص ٨٧)

مگر هن مان ڪو هرپرو اڻين بہ نہ سمجهڻ کپي تہ شاه عنات ڪو آخر تائين بہ وائيءَ جي فقط پن ٽن مصراعن ۾ ئي قاتو رهيو. اگرچ اڌ ڪان گهٽيون وايون تہ برابر ٽن چئن مصراعن تائين محدود آهن. مگر ڳائڻ جو سلسلو جاري رکڻ خاطر ۽ وائيءَ کي گهٽيءَ دير تائين تنواريندو رهڻ لاءِ مبي صاحب کي سندس پوئين دور ۾ مصراغن جو تعداد پنجن، ستن ستن تائين بہ وڌائڻو پيو آهي. مثال: سرود ڪلياڻ: فصل ٢، راڻو: ف ا، ڌناسري ٥، پرڀاتي ف ٢، ۽ سري راڳ فصل ١- ۾ تہ انن ڌهن ستن واريون کي اهڙيون بہ ڏکهيون وايون موجود آهن، جهڙيون پوءِ شاه لطيف ۽ پين شاعرن ڳايون آهن. ڌناسريءَ جي فصل پنجين ۾ تہ ويندي سورهن ستن واري بہ هڪڙي وائي ملي آهي! سيد عنات شاه کان پوءِ جي شاعرن: شاه لطيف، شريف شاه (بن عنات شاه) رضوي، خليفي نبي بخش (قاسم)، سيد قنبر علي شاه (پاڏائي)، فقير فتح محمد ڪلهوڙي، فقير غلام حيدر (تيرهيو)، غوث محمد شاه (ڪچ واري) ۽ مولوي غلام محمد خانزئي وغيره، جيڪي رسالن جا ڏٺي[1] تي گذريا آهن، تن تہ واين کي ايترو وڌائي وڌو بہ ڪيو آهي. مگر مڙني جي مضمونن تي مبين عنات شاه جو ئي رنگ ڇانيل آهي.

شاه عنات ۽ محمد شريف رضويءَ کان پوءِ شاه لطيف جو دور چالو ٿئي ٿو. جيڪو ميان عنات کان اندازاً ستر سال پوءِ چالو ۽ سندس وفات وقت ويهن ورهين جي عمر جو هو. سندس واين مان بہ ڳاچ واري متئين تصور جي تائيد ٿئي ٿي. لطيفي رسالي جي سرود آبريءَ ۾ ئي اهڙيون بہ لاڳيتيون وايون موجود آهن، جن ۾ ساڳيو عنات شاه جي ڳيچ وارو مضمون ڪنيل آهي. پر اهو پاڻ وڌيڪ وضاحت ۽ تفصيل سان آندل آهي. يعني تہ مڱڻي وناهہ کان وٺي، ويندي وداعيءَ تائين، شاديءَ جي سيني سانن سوٽن جو سلسلو ڳايل آهي. تنهن ۾ ڄڃ جو اچڻ ۽ واڄا وڄائڻ. ڇاڇي ڪارائڻ. گهوٽ پرٽائي ڏاج ڏيکارڻ. نيڪيني نڪرائي. اٺ تي ڪجاون ۾ چاڙهڻ. آخري الوداعي ڪرڻ تائين، جملي ريتون رسمون بيان ڪيل آهن. سسئيءَ جي انهن

(١) هي رسالا، مني بيان ڪيل وصف مطابق شمار ڪيل آهن.

امنگن جي اظهار لاءِ پنهي واين مان کي چند مصراعون مثال طور پيش ڪجن ٿيون:

ويهاري وطن ۾ شهدئيءَ کي م سڪايو؛

مون کي تان جهل م پايو.

لاهي بار پنيور تان ويندو گهوٽ وناهيو؛

مون کي تان جهل م پايو.

ولهيءَ جي وهانءَ ۾ واڇٽ سڀ وڄايو؛

مون کي تان جهل م پايو.

پنهونءَ چاچيئڙن کي رڏي کيڻ ڪارايو؛

مون کي تان جهل م پايو.

بيلي ٿي بانيڻ سين ڏکيءَ ڏيج ڏيکاريو؛

مون کي تان جهل م پايو.

ساڪن ٿي شهر جا معذور کي مرڪايو؛

مون کي تان جهل م پايو.

پڙثائي پنهوءَ کي نيڪيتي نڪڙايو؛

مون کي تان جهل م پايو.

پاسي ۾ پريت جي آٿي اٺ جهڪايو؛

مون کي تان جهل م پايو.

ڪنل ڪجاون ۾ چاڙهي هيءَ هلايو؛

مون کي تان جهل م پايو.

منهنجو پنڌ پنهونءَ ڏي ريبي تان م رهايو.

مون کي تان جهل م پايو.

اديون عبداللطيف چئي مولي محب ملايو.

مون کي تان جهل م پايو.

مواد ۽ مضمون، توڙي معنيٰ ۽ مقصد جي لحاظ کان بہ اهڙين واين کي تہ ڳيچ ئي سڏي سگهبو.

اهڙيءَ طرح خليفو نبي بخش 'قاسم' لغاري (۱۷۷٦-۱۸٦۳)، جيڪو ڀٽائي صاحب جي وفات کان ويهہ پنجويهہ سال پوءِ آهي، تنهن بہ اهو مضمون ڳايو آهي.

وراڻي: سايڙو تير سجايو، مولي سو محب ملايو؛
هوت پنهور ۾ آيو.
مصرع: ۱- اڇو اڇو جيڏيون، ڳاچ سهاڳڻيون ڳايو؛
هوت پنهور ۾ آيو.
۲- هٿين پيرين ميندڙي، عطر لڳن کي لايو؛
هوت پنهور ۾ آيو.
۳- پنهونءَ ڇاڇيڻڙن کي، خاصيءَ پٽ ڪارايو؛
هوت پنهور ۾ آيو.
۴- لائون ڏيئي لاڏ سين، پکي ۾ پرڻايو؛
هوت پنهور ۾ آيو.
۵- 'قاسم' سسئي ڪانڌ کي، راڻي رات ريجهايو؛
هوت پنهور ۾ آيو. (ص ۵۴)

سندس واين ۾ تہ؛ ڳاءِ ڳاچ ۽ گيت جهڙا لفظ جنسي موجود آهن. راڻي جي سر ۾، مومل جي واتان هيءَ وائي ڳيچ طور ڳارايل آهي.
(فصل ۲ - ص ۱۳۵)

وراڻي: راڻل رات، مون گهر آيو، مون پرچايو.
مصرع ۱- اڇو آتڻ واريون ڳاچ سهاڳي ڳايو،
۲- ڳائون ڏيئي ڳجهيون لالڻ مون ڳرلايو،
۳- من مرادون پنيون سايڙو تير سجايو،
۴- 'قاسم' ڪميڻيءَ تي لائق ٿورڙو لايو،

خليفي صاحب کان پوءِ وارن جن بہ شاعرن، سرن جي وراهست واسطي وچ ۾ وايون وجهي پنهنجا رسالا قائم ڪيا آهن؛ تن بہ واين جو بنياد گهڻو ڪري ميان صاحب جي ڳائڻ واريءَ لئہ تي ئي رکيو آهي ۽ منجهن ڳاچ وارو عنصر پڻ باقي رهيو آهي. نہ فقط ايترو، پر عنات شاه جي رسالي وارا سر، (جن کي هن پاڻ سرود واري صحيح ۽

اصلي نالي سان سڏيو آهي)، سي پڻ ساڳيءَ ترتيب سان ئي قائم رکيا ويا آهن. اهي سر ۽ داستان ٻن مختلف قسمن جا آهن: هڪڙا تہ اهي جن جا عنوان خالص ادبي قسم جي ڪن موضوعن تي مبني آهن ۽ جن جو ماخذ يا مصدر موسيقي نہ آهي. مثال: مارئي، مومل، موکي، ليلا ۽ نوري وغيره. اهي ڪي سنگيت جون ڌنون نہ آهن، پر اهي عام روايتي قصا آهن. انهن ۾ "سر" لفظ، داستان جي معنيٰ ۾ ڪم آيو آهي ۽ ٻيا وري اهي سرود آهن، جيڪي محض موسيقيءَ جون ئي ڌنون آهن ۽ جن جو ڪنهن بہ مقرر ٿيل مضمون تي مدار ناهي. جيئن ڪلياڻ، ڪامود، پرڀاتي، پورب، ڌناسري، بلاول ۽ سريراڳ وغيره. اهڙن سرن جي ڳائڻ واسطي بہ ظاهر آهي تہ ڪي نہ ڪي لفظ ۽ ٻول ضرور کپن. پوءِ اهي ٻول ۽ قول ڪهڙي بہ مضمون تي مشتمل ڇو نہ ڪٿي هجن! اهڙن سرودن کي ڳائڻ خاطر ميان صاحب جيڪي مضمون استعمال ڪيا آهن، اهي ساڳيائي مضمون پوين رسالن ۾ بہ ساڳين ئي سرن لاءِ قائم رکيا ويا آهن. هتي شاه عنات جي ڳايل ڪن اهڙن سرودن ۽ واين جا چند مضمون، مثال خاطر ڄاڻائجن ٿا.

سرود ڪلياڻ ۾ الله تعاليٰ جي حمد و ثنا ۽ حضرت نبي ڪريم جن جي صفت ۽ ساراهہ، ڌناسري ۾: حضرت پيران پير، غوث پاڪ ۽ ٻين بزرگن جون فضيلتون ڳايل آهن،- بلاول، پرڀاتي ۽ ڏهر: هنن ۾ سنڌ جي سخي ڏاتارن ۽ سورهہ سردارن جون صفتون، چارڻن جي واتان چوايل آهن،- ڪارايل: هن ۾ هنجهہ پکيءَ جو امتيازي شان ۽ مثالي ڪردار ڏنل آهي، - سريراڳ: سنڌ جي سوداگرن ۽ سندن وڻج واپار جو تفصيل، - سارنگ: مارو ۽ مالوند ماڻهن جي حالت ۽ انهن تي رب جي رحمت جو وسڻ، - پورب ۽ رامڪليءَ ۾ پورب پوريندڙ جوڳين جي تيرٿن، تڪين، ۽ جوڳ جي جفائن جي ماجرا، توڙي قريبن جي ڪانگل ۽ ڪيانتي جون خبرون، يمن ڪلياڻ ۾ حبيب ۽ رقيب، ويڄ ۽ طبيب آڙاهہ ۽ پتنگ، ساقي ۽ سرود، توڙي موکي ۽ متارا ڳايل آهن. ڪنيات ۾: جوانيءَ جو اٿاسو اٺ، جو سر ڪنڌ ۽ چندن جا چوپا ڇڏي، اڪ ۽ لاٺيءَ تي لڙي ٿو، تنهن نادان نيش کي نيرو هٽي سنئين گس هلائڻ جي

ترغيب ڏنل آهي. - مٿين ڏنل وچور مان معلوم ٿي سگهندو تہ اهي ئي مضمون آهن، جيڪي پوين مڙني شاعرن، ساڳين ئي سرن لاءِ استعمال ڪيا آهن.

وائي جي وضع قطع ۽ وهٽ ۾ بہ ميان صاحب جون جدتون ۽ تخليقون قابل قدر آهن. سرود و غنا جي قدر تي ذات حاصل هئڻ سبب، هن استاد موسيقار پنهنجين واين ۾ ويتر نوان نقش و نگار پيدا ڪيا ۽ انهن ۾ انوکا رنگ پريائين. ڪن واين جي تہ رڳو ورائيءَ واري سٽاءَ مان ئي ڳائڻ جي هڪ عجيب لئہ نروار ٿئي ٿي ۽ هر باذوق حساس ماڻهو جي طبيعت ۾ ترنم جي هڪ لاشعوري لهر ۽ بيساختہ جنبش تڙپي اٿي ٿي.*

شروع ۾ تہ سيني واين جو تلهہ فقط اڪيليءَ سٽ وارو ئي رهيو آهي، جنهن جي آخر ۾ قافيو اچي ٿو. پر شاه عنات جون گهڻي ۾ گهڻيون وايون اهڙيون آهن، جن جو قافيو تلهہ جي آخر ۾ اچڻ بدران پوري وچ تي آيو آهي ۽ مصرع ۾ وري بہ وچي پويان بيٺو آهي. قافين جي اهڙيءَ مٽ سٽ سان وائي جي لئہ ۾ نت نئين تبديلي پئدا ٿي ۽ قافين جي مختلف بيهڪ مان واين ۾ جهيل ۽ ڍار جي واڌاري لاءِ پڻ نوان اسباب پئدا ٿيا. اهي تہ ڳائڻ جا اوائلي طور آهن. پر اڳتي هلي، تلهہ توڙي مصرع ۾ وري اندروني قافين جو هڪ حسين جزاءُ نظر اچي ٿو.

ورائي: هلي هلي ما ،. مون ڪا ڳالهہ سٽاء: اچ ڪيڄين جي ڪا.
ڪلي: پري پري پس. گنگن جي گس: اچ ڪيـڄين جي ڪا.
(ديسي ۲- فصل ص ۱۶۸)

اهڙيون ڪي بيون بہ وايون جدا جدا سرن ۾ موجود آهن.

ائين ٿو لڳي تہ اهڙين واين کي پڻ مختلف موقعن تي بہ ٽي ڀيرا ورائي ورائي ڳائڻ ڪان پوءِ ڪيس انهن ۾ هاڻي ساڳي ندرت ۽ نوينتا نظر نہ آئي. تنهن ڪري هن جدت پسند ۽ طباع شاعر کي اچا بہ ڪي نوان

*This is a kind of poetry that every man feels like singing rather than reciting or reading because of its inherent music. _ Allama I. I. Kazi, op: cit.

ڪس نهارڻا پيا. ۽ واين جي وراڻي (ٿلهه) توڙي مصراعن ۾ قافين جا پـا پتا جوڙ ويهي جڙيائين.

اڄ گهر، اڄ گهر، ايندا سپرين: وڻي ڪانگ اڏايان؛
ايهين پانيان.

چرندي مالهه، پروڙيم ڪالهه: سرتين ڳالهه سڻايان؛
ايهين پانيان.
(ص ١١٨)

شـــاه عنات جـــون ڪي وايون تـہ اهڙيون بہ آهن، جن جي تحريري صورت ۾ بـہ غنايت جو غوغاءُ غالب آهي. پر هتي جيئن تـہ واين جي فقط وهٽ ۽ وضع جو ئي ذڪر هلي رهيو آهي، تنهن ڪري في الحال (ڪن ۾ ڪبهه وجهي بہ) ڪامود جي هن وائيءَ جو رڳو گهاڙينو ئي جاچڻو آهي. جنهن ۾ اندروني پنا قافيـہ پڻ موجود آهن، ۽ وري پڇاڙيءَ جي قافين ۾ رديف جو پڻ اهڙو تـہ خوبصورت پيوند لڳل آهي، جو چڻ تـہ منڊيءَ تي ٽڪ. ملاحظہ فرمايو:

ٿلهہ: ٿي من موهيـو چـام، جـو سـونهن سـڄن ۾، وتري گندري
مصرع: سمي سونهائي، مها مهاني، محبت هائي، سندري گندري

شـاه عنات کـان پوءِ سندس وڏو فـرزند، مـيون شـريف شـاه رضوي (١٦٤٠-١٧٠٣ع)، جيڪو شاه لطيف کان اندازاً چاليهہ پنجاهہ سال وڏو هو، سـو بہ هڪ درويش ۽ فطري شـاعر هو. سندس ڪلام رسالي ۾ محفـوظ آهي. هتي نموني خاطر سندس هڪـڙي وائي پيش ڪجي ٿي، جيڪا بـہ ڏناسريءَ جي سر مان ئي ورتل آهي ۽ سنڌ جي اولياءِ ڪرام کان دعائون گهرڻ واري مضمون تي مبني آهي.

ٿلهہ: سهڙ يار، لڳ ستار؛ اي ميان! شرم سميجا؛ رک منهنجو
مصرع ١: سيد اسحاق، حاجي جيسر، پاٽنائي موچار، اي ميان شرم سميجا
٢: ....
٣: ڪامل پٽي، سنا ڪٽي، سڪر ديـہ، ديندار؛ اي ميان! ...
٤: سڏو دائو، سهٽو سائو! ايءُ سوال، سينه سنوار؛ اي ميان!
٥: سپارس، 'شريف'. جي، ڪل ڪرٽو، سين ڪلتار؛ اي ميان!

هن وائيءَ جي لفظن جي بيهڪ مـان ڏسڻ ۾ ايندو، تہ شريف شاهہ پڻ پنهنجي والد، ميان شاهہ عنات واري پر پاريندي، هر هڪ سٽ جا اندروني قافيہ تمام سهڻي سليقي ۾ سموهيا آهن.

اهڙيءَ طرح وري شاهہ شريف جو پٽ (يعني شاهہ عنات جو پوٽو) سيد بلال شاهہ رضوي (١٦٦٤-١٧٤٧ع)، جيڪو شاهہ ڀٽائيءَ جو وڏو معاصر ۽ هڪ ذهين شاعر آهي، تنهن پڻ پنهنجي ڀيءُ ڏاڏي جي پيرويءَ ۾ پيرن فقيرن کي ڳايو وڄايو آهي. هن جي بہ ساڳئي سر ڏناسريءَ مان ٿي سندس وائي جو نمونو پيش ڪجي ٿو.

ٿلهہ: آهيئون سڪ سڄاري، ڪونر ڪوريجي پير جي.

شاهہ نصيرالدين، شاهہ عنات، پاڙي سڀ سونهاري، آهيئون سڪ...

حاجي جوڳي، هن حاج ۾، ٿيندو پاڻ اُتياري؛ آهيئون سڪ...

شاهہ حيدر، خاص خراسان، رکئو لڄ هماري؛ آهئون سڪ...

يا الله لڳ 'بلال' چئي، عرض سڻهو انصاري؛ آهيئون سڪ...

ذرا غور ڪرڻ سان محسوس ٿيندو تہ سيد بلال شاهہ ۽ سندس والد شريف شاهہ رضويءَ جي واين جي جوڙجڪ ۾ اهڙي مشابهت آهي، جهڙي پيءُ پٽ جي شڪل شباهت ۾ هوندي آهي! بلال شاهہ رضويءَ کان پوءِ سندس پٽ قطب شاهہ (١٧١٧-؟١٧٧٠)، ان جو پٽ اميد علي شاهہ ۽ ڪي ٻيا مشهور شاعر پڻ سندس اولاد ۾ پيدا ٿيا. پر انهن کان اڳ ۾ شاهہ لطيف جو دور (١٦٩٠-١٧٥٢) چالو ٿئي ٿو، جيڪو بلال شاهہ جو ننڍو هممصر شاعر آهي.

شاهہ عبداللطيف جي باري ۾ تہ گهڻو ڪري سنڌ جي سڀ ڪنهن ننڍي وڏي اديب اِڪيئي ڪجهہ نہ ڪجهہ لکيو ئي لکيو آهي: شاهہ جي سوانح، سندس مذهب، تصوف، طريقت؛ ۽ سڀ کان وڌيڪ سندس شعر و شاعريءَ متعلق تہ هاڻي تائين ڪافي ڪجهہ لکجي چڪو آهي. تنهن ۾ ڪيس انقلابي يا عوامي شاعر، اسلام جو مبلغ، صوفي لاڪوفي، ۽ اهل سنت يا شيعہ فرقي جو پوئلڳ ثابت ڪرڻ جي ڪافي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. اهڙيءَ طرح سندس فن بابت بہ ڪن ڪيس ڏوهيڙي (دوهي) جو موجد، ڪن ڪافي جو، راڳ ۽ طنبوري جو، ۽

ڪن وري قصہ گوئي، داستان سرائيءَ ۽ وائيءَ وغيره جو موجد پڻ مڃيو آهي. مطلب تہ شاهہ بابت اسان جي سنڌي ادب ۾ اڳيئي ايترو تہ اختلافي ۽ متضاد قسم جو مواد موجود آهي، جو وڌيڪ لکڻ جي نہ تہ ڪا گنجائش رهي آهي ۽ نہ ئي وري هتي ڪا ايڏي سخت ضرورت بہ آهي. شاهہ جي هٿن جو طنبورو تہ بطور تبرڪ جي اڃا موجود آهي ۽ پاڻ جيڪا سماع جي مجلس قائم ڪئي اٿن، سا بہ سنڌس پوين 'راڳ' جي نالي سان اڄ تائين قائم رکي آهي. البتہ انهيءَ ۾ راڳائي فقيرن طرفان، وقتاً فوقتاً ڪجهہ قدر تڪلف ۽ تغير جو شامل هئڻ هڪ لازمي امر نظر اچي ٿو. شاهہ جي واين جو نمونو مٿي پيش ٿي چڪو آهي.

اسان هن مقالي جي منڍ ۾ ئي عرض ڪري ڇڏيو هو تہ "هتي فقط وائيءَ جو ابتدائي احوال ۽ ان جي اوائلي تاريخ ئي مختصر طور تي پيش ڪبي." اها ابتدائي حد ۽ اوائلي تاريخ تہ گهڻو پوئتي ختم ٿي چڪي! اسان هن ڪي توڙ تائين پهچائڻ جي تہ ڪا بہ هام نہ هڻي آهي. تاهم ضميمي طور متاخرين مان ڪن جا نالا ڳڻائجن ٿا ۽ پوين رسالن مان پڻ ڪن جون وايون پيش ڪجن ٿيون. پر انهن مان بہ غوث محمد شاهہ ڪچ واري ۽ مولوي غلام محمد خان زئي وغيره جو ڪلام تہ سردست ميسر نہ ٿي سگهيو آهي. باقي خانہ پريءَ خاطر هن جي پويان ڪي چار اکر ڇهتائي مضمون مان جند ڇڏايون ٿا.

واين جي وچئين دور ۾ خليفو نبي بخش ۽ شاهہ لطيف تہ وائي جا عظيم شاعر ٿي گذريا آهن. ان بعد ميرن جي اوائلي دور حڪومت ۾، لاڙ (ڪاري) طرف، وائي جي آخري دور جو وڏو شاعر، درويش قنبر علي شاهہ ياڏائي، تخلص 'شريف' شاهہ (١٧٩٢-١٨٤٧) پيدا ٿيو آهي. سنڌس خاندان اصل ۾ نصرپور وارن ساداتن مان آهي. هيءَ درويش، مڪان 'ياڏ' (تعلقي سجاول جاتيءَ) ۾ ڄائو ۽ ڳوٺ گنبالي، تعلقي گهوڙا ٻاري (ضلع ٺٽي) ۾ مدفون آهي. - قمبر علي شاهہ جي حياتيءَ ۾ ۽ پڻ ڪانئس پوءِ، گنبالي ۾ شاهہ جي راڳ جي نوعيت وارو ساڳيو راڳ طنبورن تي ٿيندو هو. ۽ راڳ ۾ پڻائي صاحب توڙي قنبر علي شاهہ (شريف) جا داستان ڳائبا هئا.(ص ٨)" سنڌس رسالي جا ٢٦ سر

سلامت آهن. جن ۾ جملي ١٢٦٨ بيت ۽ ١١٢ وايون آيل آهن. ايترين سارين واين مان اعليٰ ڪان اعليٰ ڪلام چوندي ڪيڻ تہ ڪنهن اعليٰ شاعر جو ڪم آهي. اسان ڪي تہ جيڪا بہ وائي منهن سامهون آئي آهي، سا پيش ڪري ميار لاهيون ٿا:

تلهہ: سجڻ ساٿي الو! پرين منهنجا پانڌي الو! ويل نٿا وسرن؛
ويل نٿا وسرن، اڳڻ هوت اچن.

مصرع ١- هڏ منهنجا هوت لئہ، ڏونگر ڏيهہ سڪن.
٢- مين رات مـجـاز ۾، تواريو توڏن.
٣- ڏاگـهـا ڏيرن ڏائـيـا، ڪرها ڪيچ ڏٿين.
٤- آيل پاروچن جـا، پنڌين پور پون.
٥- هنيين سين هاجـو ڪيـو، سنڌيءَ ذات جتن.
٦- ساجهر ساٿ 'شريف' چئي، سينگاريا سيٽن.

"مجموعي طور سان سندن شعر ۾ غنائي رنگ پريل آهي. (مقدمو شريف شاه جو ص ١٠)"

قنبر علي شاه ڪان پوءِ، ڪلهوڙو فقير فتح محمد (١٧٦٦-١٨٤٣)، ميرن جي صاحبيءَ ۾ مشهور شاعر ٿي گذريو آهي. اصل ۾ هيءَ تعلقي ڪڪڙ (ضلع دادو) جي ڪنهن ڳوٺ ۾ پيدا ٿيو هو. عمر ۾ تہ قنبر علي شاه ڪان بہ ڪي قدر وڏو هو. - "قنبر علي شاه وٽ شاه جي رسالي جي رهاڻ ۽ راڳ جي ورونهن هلندڙ هئي، جا فتح فقير ڪي وٽي ويئي ۽ هو هميشہ لاءِ هتي جو مريد ٿي رهيو. (مقدمون ص ٨)" حالانڪہ خود قنبر علي شاه بہ هن ڪان گهٽو نندو هو! راڳ جي انهيءَ رس رهاڻ ۾ رهي پاڻ بہ ڪلام چوڻ چالو ڪيائين. سندس ڪلام جو خاص موضوع تہ نعت رسول آهي. فقير جي رسالي ۾ ٢٢ وايون محفوظ آهن. پر انهن مان گهٽو ڪري سڀ جون سڀ، پويان ڳائڻا اڪثر ڪري ڪافيءَ جي طور ۾ ئي ڳائيندا پيا اچن. مولود خزانيءَ جي مجلسن ۾ بہ اڪثر مولودي انهن ڪي شغل ۾ پڙهندا آهن ۽ انهيءَ ڪي سڏيندائي "فتح جو سر" آهن. سندس آستانو، جتي ڪنهن وقت سماع جون محفلون متل هونديون هيون، سو اڄ بہ حيدرآباد ۾

'فتح فقير جو اوتارو" سڏجي ٿو. هن جي واين مان نموني طور هيءَ وائي (ڪافي!) پيش ڪجي ٿي.

ٿلهہ: ڪالهہ اکن لئن لائي، منيون مونن ڪين ماڪون.
مصرع: اکيون اکين وو! دسوت داڳيون وو ميان!
الو! جاڙ لڳي هن جائي، تيز وجن تنهين تاءَ ڪوُن.
٣- گهڙي نہ گهاريان وو! ساعت سنگهارن ري. ميان!
الو! پرت جنهن پاڻ پائي، ڏيهہ ڏورڻ. تنهن ڏاءِ ڪوُن.
٤- 'فتح' چوي ني وو! تان فراق موُن وو ميان!
وات ورهہ هن وائي، ڇوري ڇڏي وبا ڄاڪوُن. (ص ٢٠٨)

فتح محمد کان پوءِ. فقير غلام حيدر ٽيپو (گرناري) تخلص "تيرهيو". پوئين ٽالپوري دور، بلڪ انگريزن جي اوائلي صاحبيءَ (١٨١٠-١٨٩٠) ۾. وائيءَ جي اختتامي دور جو آخري شاعر ٿي گذريو آهي. ننڍي وهيءَ ۾ ئي وڃي قنبر علي شاه جو طالب ٿيو. مرشد جي وفات بعد گنبالي ۾ ئي ويهي عمر گذاريائين ۽ راڳ جي رهاڻ ڪي پڻ قائم رکيائين. سندس ڪلام "رسالو حيدري". سنہ ١٩٠٠ع ۾ هريسنگ سکر واري ڇپايو. رسالي جي ٦٨ سرن ۾ ٧٩٨ بيت آيل آهن. مختلف فصلن پنيان آندو ٥٩ وايون (ڪافي نما) ۽ ٧ خالص ڪافيون آهن. هن جي شعر ۾ لغت جي ڳوڙهائي ڪانهي. تاهم سندس وايون سهڻي سٽاءَ ۽ اندروني ترنم جي لحاظ کان وڌيڪ دلپذير آهن.

هن تاريخي تجزئي مان واضع ٿي وڃي ٿو تہ: وائي، ميان عنات رضويءَ جي وقت ۾ نسري نروار ٿي، ۽ بلال شاه ۽ لطيف سائين جي دور ۾ وڃي اوج کي پهتي آهي. سندس اهو اوج خليفي نبي بخش ۽ قنبر علي شاه جي زماني تائين بہ پوري طرح سان قائم رهيو آهي. سنڌي شاعريءَ جو اهو سجوئي دور وائيءَ جي وجود تي ئي ناز ڪندو پئي آيو آهي. تان جو ڪافيءَ اڃا اهو ميدان والاريو آهي.

واضح هجي تہ وچئين دور جي وڏن شاعرن وٽ (شاه لطيف کان قطب شاه تائين) تہ ڪافيءَ جو نہ تہ ڪو نالو ٿو ملي ۽ نہ ئي وري ڪو ان جو نيشان پڻ موجود آهي! ٽالپوري حڪومت جي آخري دور ڏاري،

جڏهن ڪاري لاڙ طرف قنبر علي شاه جي آستاني تي) فتح فقير ۽ غلام حيدر 'تيرهيو' پنهنجي راڳ سماع جي آخري محفلن ۾ محو آهن: تہ اتر- سري ۾ وري سچل سرمست ساماڻو آهي. ڪافيءَ جي لئہ تال ۾ چستي ۽ وجت ۾ والهانہ مستيءَ جي ڪري، اها تيزيءَ سان وائي تي غالب ٿيڻ لڳي. اسين ڏسون ٿا تہ فقير غلام حيدر گرناريءَ جي جيئري ئي اها اپي ڪان لاڙ تائين لهي آئي آهي. مطلب تہ ميرن جي زوال سان گڏ ئي وائيءَ جو بہ زوال آيو ۽ انگريزن جي اقتدار سان گڏوگڏ ڪافيءَ جي بہ اقبال ۾ اضافو ٿيو. انگريزي دور حڪومت جي شاعرن بہ وائيءَ کي آثار قديمہ جي تحويل ۾ ڏيئي، ڪافيءَ جي نئين چلامان کي اختيار ڪري ورتو. ڪافيءَ جو موضوع جيئن تہ هن مقالي جي حدن کان ٻاهر آهي، تنهن ڪري انهيءَ کي ڪنهن ٻئي موقعي تائين ملتوي رکون ٿا. هن موجوده وقت ۾ وائيءَ جيڪو نئون جنم ورتو آهي، تنهن جو تجزيو ٻئ آئينده ڪنهن مضمون ۾ پيش ڪري سگهبو.